

Η «Αυτοκρατορία» και οι εχθροί της

Είναι απορίας άξιον το γεγονός ότι ένα βιβλίο που αβασάνιστα χαιρετίζεται ως το «κομμουνιστικό μανιφέστο του 21ου αιώνα» εισπράττει την ίδια στιγμή διθυραμβικές κριτικές από τα διεθνή κέντρα τύπου και πληροφόρησης. Πώς γίνεται, αλήθεια, η «Αυτοκρατορία» των Νέγκρι και Χαρντ να αποτελεί «σημαία» και «βίβλο» μιας καθόλου ευκαταφρόνητης μερίδας του πολύχρωμου και πολυσυλλεκτικού κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης, και παράλληλα οι δημιουργοί της να είναι επίτιμοι προσκεκλημένοι οργανισμών όπως το British Council και ο *Economist*¹; Μήπως εντέλει κάτι τέτοιο πιστοποιεί τον «αβλαβή» χαρακτήρα του εν λόγω κειμένου, το οποίο όμως φαίνεται να καλύπτει μια υπαρκτή ανησυχία και να τροφοδοτεί έναν έντονο προβληματισμό περί του «σε τι κόσμο ζούμε σήμερα»;

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει αρχικά να εκθέσει τις απόψεις του ίδιου του βιβλίου όσον αφορά τη διασάφηση του όρου «αυτοκρατορία» καθώς και τις αλλαγές ως προς τις έννοιες χώρος, χρόνος και επαναστατικό υποκείμενο που αυτή συνειπάγεται. Συγκεκριμένα και όσον αφορά τις απόψεις των συγγραφέων του βιβλίου:

Η θέση που υποστηρίζεται στο βιβλίο είναι ότι η «αυτοκρατορία» συνιστά τομή σε σχέση με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής. Για τους Νέγκρι και Χαρντ, αν και η δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς –απόρροια της εγγενούς τάσης του κεφαλαίου να διαρρηγνύει τα στενά όρια του έθνους-κράτους και να επεκτείνεται– αποτελεί συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού, η σημερινή «παγκοσμιοποίηση» δεν είναι μια «ηγώ» του παρελθόντος, ήτοι μια ακόμη «φάση» ή «στάδιο» του καπιταλισμού. Σύμφωνα με την ανάλυση των συγγραφέων, τούτο καταδεικνύεται από τις εξής αλλαγές:

Αλλαγή της έννοιας του χώρου. Η μετάβαση από τον καπιταλισμό στην «αυτοκρατορία» συνειπάγεται την αλλαγή τόσο του χώρου της παραγωγής όσο και αυτού της κυριαρχίας.

Ως προς το πρώτο: αν το εργοστάσιο ήταν η «χωρική» εγγραφή του καπιταλισμού, το «σήμα κατατεθέν» της «αυτοκρατορίας» είναι το «δίκτυο». Ο γεωμετρικός χώρος και η φυσική εγγύτητα του νεωτερικού εργοστασίου αντικαθίστανται από την εικονική πραγματικότητα των επικοινωνιακών δικτύων. Το εμπόρευμα δεν ταυτίζεται πλέον με ένα υλικό αντικείμενο. Ως εμπορεύματα παράγονται σήμερα η πληροφορία, η επικοινωνία, η έρευνα. Ο άυλος χαρακτήρας της παραγωγής της πληροφοριακής οικονομίας συνιστά όρο ευελιξίας, κινητικότητας και «αποεδαφικοποίησης» τόσο της ζωντανής εργασίας όσο και του κεφα-

λαίου. Η κλασική πλέον στη μαρξιστική συζήτηση αντίθεση ανάμεσα στη «φυγόκεντρο» λογική της ελεύθερης ροής του κεφαλαίου και την κεντρομόλο τάση του έθνους-κράτους τείνει να ξεπεραστεί προς όφελος του πρώτου: η προοδευτική τάση δημιουργίας μιας παγκόσμιας αγοράς (ορατής πλέον διά γυμνού οφθαλμού) συνιστά όχι μόνο προνομιακό χώρο πραγμάτωσης της εγγενούς τάσης διεθνοποίησης του κεφαλαίου αλλά και απάντηση στον «παλαιού τύπου» ιμπεριαλισμό που έπαιξε ανεπιτυχώς (τουλάχιστον κατά τη Ρόζα Λούξεμπουργκ) τον ρόλο του «διαμεσολαβητή» μεταξύ κεφαλαίου και έθνους-κράτους οδηγώντας σε μεγάλες οικονομικές κρίσεις².

Ως προς το δεύτερο: Σύμφωνα με τους Χαρντ και Νέγκρι, η «αυτοκρατορία» συνιστά ένα νέο «παράδειγμα» «εικονικής» και εντέλει «ά-κεντρης» κυριαρχίας που έρχεται σε πλήρη ρήξη με τον κλασικό τύπο κυριαρχίας στη νεωτερικότητα, ήτοι το «έθνος-κράτος». Ωστόσο, το επίμαχο ζήτημα του κατά πόσον το νεωτερικής προέλευσης έθνος-κράτος αποδυναμώνεται για να αντικατασταθεί βαθμhdόν από τις θεσμικές ενσαρκώσεις και «θεραπαινίδες» του υπερεθνικού κεφαλαίου, όπως είναι οι G8, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Οικονομικό Φόρουμ, κ.ο.κ.³, αλλά και τι συνεπάγεται η παραπάνω αποδυνάμωση όσον αφορά πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες (δεδομένης της περιοπτης θέσης που καταλαμβάνει το έθνος-κράτος στη νεωτερική «ατζέντα» ως ο κατεξοχήν φορέας δικαιωμάτων του πολίτη) δεν θα μας απασχολήσει επί του παρόντος⁴.

Το άρθρο σκοπεύει, αντίθετα, να επικεντρωθεί στην αλλαγή της έννοιας του χρόνου που συνεπάγονται οι παραπάνω αλλαγές ως προς την έννοια «χώρος». Η εν λόγω επανερμηνεία της έννοιας «χρόνος» εντός του πλαισίου της «αυτοκρατορίας» παραπέμπει βεβαίως στην επαναδιατύπωση της μαρξικής θεωρίας της αξίας ενόψει των αλλαγών του τρόπου και χώρου της παραγωγής (τουλάχιστον σύμφωνα με την ανάλυση των συγγραφέων) αλλά και στην επαναδιατύπωση των δυνατοτήτων που αυτή διανοίγει όσον αφορά τη συγκρότηση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου («πλήθους»).

Η άρνηση των συγγραφέων να ερμηνεύσουν την «αυτοκρατορία» ως ένα διαφορετικό στάδιο του καπιταλισμού παρά ως «υπέρβασή» του συνεπάγεται και μια υπόρρητη αμηχανία όσον αφορά το θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας του «νέου». Οι κατηγορίες της μαρξικής πολιτικής οικονομίας ως του κατεξοχήν εργαλείου ανάλυσης του καπιταλισμού είτε απορρίπτονται είτε επανερμηνεύονται υπό το φως νέων δεδομένων. Δύο είναι οι θεμελιώδεις έννοιες που υφίστανται επανερμηνεία λόγω της θέσης των συγγραφέων ότι η «αυτοκρατορία» είναι το «ριζικά νέο» και ως εκ τούτου δεν μπορεί να θεματοποιηθεί θεωρητικά με βάση τις κλασικές κατηγορίες ανάλυσης του «νεωτερικού» καπιταλισμού: η «αξία» και το πολιτικό υποκείμενο.

Ήδη από τη δεκαετία του '70, πλείστοι θεωρητικοί απορρίπτουν ως «πεπαλαιωμένα» τα σχήματα της πολιτικής οικονομίας⁵. Οι συγγραφείς της αυτοκρατορίας συναινούν στην παραπάνω θέση και υποστηρίζουν ότι η διαρκής επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης του καπιταλισμού, η ραγδαία ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας, της τεχνογνωσίας, των γνώσεων, ικανοτήτων κ.ο.κ. συνιστά τόσο όρο γένεσης της αξίας (εφόσον η διευρυμένη υπαγωγή της επιστήμης και της τεχνικής στην παραγωγική διαδικασία υπαγορεύεται από την ανάγκη απόσπασης ολοένα και περισσότερης υπεραξίας και την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή μετατρέποντας την κοινωνία σε ένα μεγάλο

εργοστάσιο)⁶ όσο και άρσης της, στο βαθμό που η τεχνολογία επιφέρει βαθμιαία το τέλος της ανθρώπινης εργασίας. Θεωρητικό έρεισμα της ευρέως διαδεδομένης «τεχνοφαντασίωσης» τον τέλους της εργασίας λόγω της αντικατάστασής της από τα αυτοματοποιημένα συστήματα συνιστά η θέση ότι η τεχνολογία αφ' εαυτής είναι γενεσιουργός αιτία κοινωνικών σχέσεων, κοινωνικού πλούτου, ειημερίας ή δυστυχίας. Οι υποστηρικτές της εν λόγω θέσης δεν φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι δεν «γεννά» η τεχνολογία κοινωνικές σχέσεις αλλά οι κοινωνικές σχέσεις τεχνολογία.

Το τετελεσμένο της «μεταβάσεως εις άλλον γένος» κρίνει μεν τις κατηγορίες της μαρξικής πολιτικής οικονομίας εξοβελιστές, όχι όμως και το προλεταριάτο ως δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο το οποίο ανα-βαπτίζεται σε «πλήθος». Η απόπειρα «παραγωγής» επαναστατικού υποκειμένου μεσούσης της αυτοκρατορίας υπαγορεύεται από μια υπόρρητη εμμονή στο θεωρητικό σχήμα του εργατισμού της ιταλικής αιτονομίας κατά το οποίο η αναστηκρότηση του κεφαλαίου συνιστά απάντηση και άμυνα απέναντι στο εργατικό κίνημα. Ομοίως το «πλήθος» που αντικαθιστά το προλεταριάτο των μαρξικών αναλύσεων είναι αιτία παρά αιτιατό της «Αυτοκρατορίας». Συνιστά τον όρο ύπαρξης της εφόσον οι «ουσιώδεις» δυνάμεις του «πλήθους», ήτοι η εργασία του, δίνουν σάρκα και οστά στην αυτοκρατορία. Και αντίστροφα: είναι τέτοια η υφή της αυτοκρατορίας και το «υλικό» από το οποίο είναι φτιαγμένη ώστε να καθιστά δυνατή τη διαμόρφωση επαναστατικής συνείδησης του πλήθους. Για τους Νέγκρι και Χαρντ, η άυλη και ευέλικτη εργασία στην αυτοκρατορία που διαρρηγνεί τα σύνορα του κλασικού έθνους-κράτους και καταργεί τον γεωμετρικό χώρο, καταδικάζει τις δυνάμεις της ζωντανής εργασίας σε διαρκή και αέναη περιπλάνηση. Αν η πλειοψηφία των θεωριών του φυσικού δικαίου, που συνιστούν το θεωρητικό πλαίσιο της εποχής του κλασικού φιλέλειθε-ρισμού, συνδέει την εργασία με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η προάσπιση του οποίου αποτελεί και έναν εκ των κυριότερων λόγων συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας, στην εποχή της αυτοκρατορίας ο εργαζόμενος δεν ταυτίζεται πλέον με τον κάτοχο αλλά με τον νομάδα, που όντας ευέλικτος περιπλανιέται αέναα προς άγνωστα εργασία με κύρια αποσκοπή την εργατική του δύναμη. Για τους συγγραφείς του βιβλίου παρ' όλα αυτά, ο εν λόγω νομαδισμός συνιστά και όρο δυνατότητας επαναστατικής συνείδησης του πλήθους. Το τελευταίο γίνεται την ίδια στιγμή δημιουργός και ανατροπείας της αυτοκρατορίας. Βεβαίως, το κατά πόσον η εμπειρία της διαρκούς μετανάστευσης μπορεί να προσμετρηθεί ως ικανή και αναγκαία συνθήκη διαμόρφωσης ενός νέου πολιτικού υποκειμένου που προοιωνίζεται τον κοινωνικό μετασχηματισμό είναι κάτι που μένει να απαντηθεί. Όπως μένουν να διανυσθούν και οι μηχανισμοί ανάδυσης του νέου επαναστατικού υποκειμένου σε συνθήκες μάλλον δυσόιωνες όπου, κατά τους συγγραφείς, η πραγματική υπαγωγή έχει ολοκληρωθεί.

Σε αντίθεση με την ανάλυση των συγγραφέων, θα υποστηριχθεί η εξής θέση: αν και ορισμένες από τις αλλαγές που περιγράφονται από τους συγγραφείς, όπως αυτές που αφορούν τον τρόπο παραγωγής και ιδιαίτερα τη μετάβαση από το βιομηχανικό στο «δικτυακό» μοντέλο παραγωγής όπου κυριαρχεί η «άυλη» εργασία ανταποκρίνονται εν πολλοίς στην πραγματικότητα, δεν συνιστούν ωστόσο «ικανούς και επαρκείς» όρους γένεσης ενός τρόπου παραγωγής που θα αξίωνε τον τίτλο του «ριζικά νέου», της «τομής» ή «ρήξης» με το παρελθόν. Είναι αλήθεια ότι ο άυλος χαρακτήρας της παραγωγής της πληροφοριακής οικονομίας «παγκοσμιοποιεί» τόσο την ζωντανή εργασία όσο και το κεφάλαιο. Γίνεται όρος

κινητικότητας και ευελιξίας τους αντικαθιστώντας τον γεωμετρικό χώρο του εργοστασίου από την εικονική πραγματικότητα των δικτύων. Είναι επίσης αλήθεια ότι το «δικτινακό» μοντέλο οικονομίας ενισχύει την εξουσία των πολυεθνικών και τείνει να διαρρήξει τα όρια του έθνους-κράτους.

Παρ' όλα αυτά και σε αντίθεση με τη θέση των Νέγκρι και Χαρντ: στο βαθμό που τόσο η εμπορευματική παραγωγή (έστω γνώσης και πληροφορίας σήμερα) όσο και η ατομική ιδιοκτησία εξακολουθούν να αποτελούν κυρίαρχες κοινωνικές μορφές, το νέο μοντέλο, η «Αυτοκρατορία», δεν έρχεται σε πλήρη ρήξη με το παρελθόν. Πρόκειται μάλλον για ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης του ίδιου του καπιταλισμού που διαδέχεται τον φορντισμό και τείλορισμό και θα μπορούσε να βαπτιστεί «πληροφοριακός καπιταλισμός»⁷.

1. Περί αυτοκρατορίας

Η βασική θέση των Χαρντ και Νέγκρι είναι ότι η αυτοκρατορία δεν αποτελεί ολοκλήρωση των ενδο-ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων αλλά το οριστικό τέλος τους. Σύμφωνα με την κλασική μαρξική παράδοση στο *Κεφάλαιο* και τα *Grundrisse*, το *raison d'être* του κεφαλαίου, η εγγενής του τάση είναι η διαρκής επέκτασή του, φυσική απόληξη της οποίας είναι η διάρρηξη των τοπικών και εθνικών συνόρων και η ολοκλήρωση της παγκόσμιας αγοράς, ένας υπεριμπεριαλισμός, για να ανακαλέσουμε την ορολογία του Κάουτσκι. Ακολουθώντας μια τέτοια συλλογιστική, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η αυτοκρατορία είναι η εσχάτιά του ιμπεριαλισμού. Για τους Νέγκρι και Χαρντ, ωστόσο, η αυτοκρατορία συνιστά ρήξη με το παρελθόν, αποτελεί ουσιαστικά μια αλλαγή παραδείγματος που σπάει την προϋποτιθέμενη στις ποικίλες φιλοσοφίες της ιστορίας γραμμικότητα του ιστορικού χρόνου. Η αυτοκρατορία, σε αντίθεση με τις κλασικές αναλύσεις των Μαρξ, Λένιν, Κάουτσκι, είναι ένα ενιαίο μόρφωμα χωρίς κέντρο. Είναι ένας παγκοσμιοποιημένος σχηματισμός χωρίς ιμπεριαλισμό. Δεν έχει εθνική ταυτότητα. Δεν είναι *made in U.S.A.*⁸. Είναι αντιθέτως αποεδαφικοποιημένη (σ.σ. δίχως εθνικό κέντρο), ανώνυμη και απρόσωπη.

Η αυτοκρατορία γεννιέται όταν οι κυρίαρχες παραγωγικές δυνάμεις είναι η γλώσσα και η επικοινωνία, δηλαδή η άυλη εργασία. Η πρώτη της ύλη είναι τα δίκτυα επικοινωνιών, τα μεταναστευτικά ρεύματα που αλλοιώνουν καθημερινά τη γεωγραφία του πλανήτη και οι ροές κεφαλαίων. Κινητικότητα και ευελιξία είναι η καθημερινότητά της⁹. Συγκεκριμένα και όσον αφορά την εργασία:

Η αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται από το πέρασμα στην οικονομία της πληροφορίας, η οποία επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη φύση και την ποιότητα της εργασίας. Μία από αυτές είναι η μετάβαση από τον Φορντισμό στον Τογιωτισμό. Η μαζική παραγωγή ενός καθορισμένου αριθμού εμπορευμάτων, σήμα κατατεθέν της φορντικής εποχής, αντικαθίσταται από την απευθείας σύνδεση παραγωγής και αγοράς – σήμα κατατεθέν του τογιωτικού παραγωγικού μοντέλου. Τα εργοστάσια διατηρούν μηδενικό στοκ και τα εμπορεύματα παράγονται κατ' απαίτηση της αγοράς με βάση τις ανάγκες της.

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή αφορά την ίδια την ποιότητα των παραγόμενων εμπορευμάτων. Τα τελευταία δεν είναι πλέον υλικά αλλά κυρίως πληροφορίες. Κατ' επέκταση, η

εργασία που παράγει άυλα αγαθά, όπως υπηρεσίες, γνώσεις, πληροφορίες, επικοινωνίες, ακόμα και πολιτισμικά αγαθά, αποκαλείται «άυλη εργασία»¹⁰. Τέλος, κατά τους συγγραφείς ο χαρακτήρας αυτού που ο Μαρξ όρισε ως «αφηρημένη εργασία», ως επένδυση της εργατικής δύναμης, φαίνεται τώρα να αυτοματοποιείται πλήρως και να περνά μέσα από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Με τα λόγια των ίδιων, «ο υπολογιστής γίνεται καθολικό εργαλείο, ή μάλλον κεντρικό εργαλείο μέσα από το οποίο περνούν τα πάντα»¹¹.

Α. Η έννοια του χώρου στην αυτοκρατορία

Η οικονομία της πληροφορίας, η αυτοματοποίηση της παραγωγής συνεπάγονται όμως τη δραματική αλλαγή της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας: Αν η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από το μαζικό εργοστάσιο και τις εργατοϋπόλεις που προϋπέθεταν τεράστιες μετακινήσεις και συγκεντρώσεις πληθυσμών, η αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται αντίθετα από την αποκέντρωση και την αποεδαφικοποίηση της παραγωγής. Ο εργασιακός χώρος καταργείται από τις σύγχρονες τεχνολογίες πληροφορίας μέσα από τις οποίες μπορούν να επικοινωνούν μεταξύ τους οι εργαζόμενοι¹². Έννοιες όπως «φυσική παρουσία», τοπικότητα και απόσταση αίρονται από τη στιγμή που η ηλεκτρονική δικτύωση επιτρέπει την κατ'οίκον εργασία και προοιωνίζονται αυτό που ο Μπιλ Γκέιτς αποκαλεί «καπιταλισμό χωρίς τριβές» εννοώντας την τάση των επικοινωνιακών δικτύων να ξεπερνούν κάθε εμπόδιο στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων.

Από την άλλη πλευρά, όμως, «η φυγόκεντρη αυτή κίνηση της παραγωγής, εξισορροπείται από την κεντρομόλο τάση της εντολής»¹³. Τα δίκτυα υπολογιστών και οι τεχνολογίες επικοινωνιών γίνονται ένα «χάι τεκ» «πανοπτικόν» αφού μπορούν να ελέγξουν εκτενέστερα τους εργαζόμενους από ένα κεντρικό σημείο. Οι χώροι που δεξιώνονται τα κέντρα ελέγχου καθώς επίσης και τον κύριο όγκο των οικονομικών και εμπορικών συναλλαγών είναι κάποιες πόλεις-κλειδιά (π.χ. Νέα Υόρκη, Λονδίνο και Τόκιο). Φαίνεται ότι η παρακμή των βιομηχανικών πόλεων-εμβλημάτων της νεωτερικότητας και της βιομηχανικής επανάστασης αντιστοιχεί στη γένεση των πόλεων της παγκοσμιοποίησης ή των πόλεων-ελέγχου¹⁴.

Αν στο λικανγές της νεωτερικότητας το κράτος έπαιρνε υπερβατική διάσταση και αποκαλούνταν από μια μακρά παράδοση της πολιτικής φιλοσοφίας, που ξεκινά με τον Χομέρ και καταλήγει στον Χέγκελ, «Θεός επί της Γης», ο σύγχρονος Θεός, απρόσωπος, αόρατος αλλά πανταχού παρών είναι η εργασία στην άυλη, αφηρημένη μορφή της. Κατά τους Νέγκρι και Χαρντ, οι σχέσεις καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, βγαίνοντας από τον χώρο του εργοστασίου, απλώνονται παντού, σε όλον τον κοινωνικό χώρο¹⁵.

Οι αλλαγές στην οικονομία και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που στοιχειοθετούν τη μετάβαση από τη νεωτερικότητα στην αυτοκρατορία αντιστοιχούν, μιλώντας το ιδίωμα του Φουκώ, στη μετάβαση από την κοινωνία της πειθαρχησης, κατά την οποία οι κοινωνικές επιταγές πραγματώνονται μέσα από μια χωροταξία μηχανισμών ή θεσμών πειθαρχησης, όπως είναι η φυλακή, το εργοστάσιο, το άσυλο, κ.ο.κ στην κοινωνία του ελέγχου, στην οποία η νόρμα και η κοινωνική ενσωμάτωση παύουν να στεγάζονται σε κάποια ιδρύματα διότι απλούστατα έχουν εσωτερικευθεί από τα ίδια τα άτομα¹⁶. Ο έλεγχος και η πειθαρχηση είναι διάχυτα παντού¹⁷.

Σε αυτό το σημείο, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι σε αυτό τον λείο, άνευ τριβών, εθνικών ορίων και γεωγραφικών φραγμάτων «θαυμαστό καινούριο κόσμο» μας, που είναι ένα παγκόσμιο δίκτυο πληροφορίας, η παραγωγή είναι βιοπολιτική ενώ η εργατική δύναμη αναβαπτίζεται σε βιοδύναμη. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή, που όπως αναφέρθηκε πρωτότερα διαχέεται παντού, άυλη, καθιστώντας την αυτοκρατορία την ου-τοπία της εργασίας (με την κυριολεκτική σημασία του όρου ου-τοπία), δεν παράγει μόνο προϊόντα αλλά και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις και υποκειμενικότητες. Δεν παράγει μόνο εμπορεύματα για την κοινωνία αλλά και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις αυτών. Το οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτικό αλληλοδιαπλέκονται¹⁸.

Ομοίως, όπως οι παραγωγικές δυνάμεις και η διαδικασία της παραγωγής δεν είναι διακριτές από τις άλλες σφαίρες του αυτοκρατορικού μορφώματος ή αξιολογικά ουδέτερες, έτσι και η εργατική δύναμη γίνεται βιοδύναμη. Ο όρος αντλείται και πάλι από τον Φοίβη¹⁹ και αναφέρεται στην πολιτική εκμετάλλευση της ανθρώπινης βιολογικής υπόστασης ως όρου αναπαραγωγής του καπιταλισμού, με την έννοια της διασφάλισης υγιούς, παραγωγικής, πειθαρχημένης και υποτακτικής εργατικής δύναμης. Σε αυτό το σημείο οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο οντολογία –έναν κατεξοχήν προ-νεωτερικό όρο– για να φωτογραφίσουν την «κρυμμένη κατοικία της παραγωγής» στην αυτοκρατορία. Η οντολογία δεν αναφέρεται σε μια «πρωταρχή» ήτοι σε μια αναλλοίωτη και αμετάβλητη ουσία όντος αλλά πρόκειται για μια οντολογία πράξης διά της οποίας αναπαράγεται ο βίος. Είναι μια εμμενής οντολογία κατά το οξύμωρο των ιδιών. Με τον όρο οντολογία οι Νέγκρι και Χαρντ εννοούν, επομένως, την εμμενή και όχι υπερβατική, δηλαδή, έξωθεν συγκρότηση του πολιτικού²⁰.

Όπως γράφουν: «Σε αυτό το πλαίσιο, η οντολογία δεν είναι μια αφηρημένη επιστήμη. Περιλαμβάνει την εννοιακή αναγνώριση της παραγωγής και αναπαραγωγής του όντος και την αναγνώριση, επομένως, ότι η πολιτική πραγματικότητα συγκροτείται από την κίνηση της επιθυμίας και την πρακτική πραγμάτωση της εργασίας ως αξίας»²¹.

Εδώ ωστόσο υπάρχει μια μεγάλη ασάφεια, χαρακτηριστική και των ορίων του θεωρητικού εγχειρήματος που θα αποτελέσει το θέμα της επόμενης ενότητας.

Β. Χρόνος και Αυτοκρατορία

Μέχρι στιγμής αναφερθήκαμε εκτενώς στην αλλαγή της έννοιας του χώρου στην αυτοκρατορία. Οι συγγραφείς, ωστόσο, προς το τέλος του βιβλίου ερμηνεύουν τον χρόνο στην αυτοκρατορία. Το πέρασμα από την προ-νεωτερικότητα στη νεωτερικότητα σηματοδοτείται από αλλαγή της σημασιολογίας του χρόνου. Εάν στην προ-νεωτερικότητα ο χρόνος είναι ανάγλυφος, γίνεται δηλαδή αντιληπτός στη βάση κοινωνικών εκδηλώσεων, γεγονότων, τελετουργικών κ.ο.κ. στη νεωτερικότητα ο χρόνος είναι ευθύγραμμος, αφηρημένος και ομοιογενής. Πρόκειται για τον νευτώνειο χρόνο. Η διαφορά μεταξύ προ-νεωτερικότητας και νεωτερικότητας έγκειται στο ότι στην πρώτη ο χρόνος λαμβάνει χώρα στα γεγονότα, ενώ στη δεύτερη, τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα στο χρόνο. Στον νεωτερικό χώρο του εργοστασίου αντιστοιχεί ο χρόνος ως μονάδα μέτρησης της αξίας του εμπορεύματος.

Η βιοπαραγωγή στην αυτοκρατορία, η διάρκεια των χωρικών ορίων του έθνους-κρά-

τους, των ορίων κέντρου-περιφέρειας, του εργοστασίου, η άυλη εργασία που παράγει υπηρεσίες και πληροφορίες, συνεπάρχονται και την αλλαγή της έννοιας του χρόνου και ως εκ τούτου την επαναδιαπραγμάτευση της μαρξικής θεωρίας της αξίας. Ως προς την τελευταία, το κείμενο διέτεται από μια αμφισημία:

Από τη μια, οι συγγραφείς θεωρούν ότι η επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης του καπιταλισμού υπαγορεύεται μεν από τον νόμο της αξίας, αφού αποσκοπεί στην αύξηση της υπεραξίας, αλλά την ίδια στιγμή τον καθιστά περιττό αφού η επιστήμη, η τεχνολογία, οι συσσωρευμένες γνώσεις και δεξιότητες, εν ολίγοις ό,τι ο Μαρξ αποκαλεί «γενική διάνοια», τείνουν να υποκαταστήσουν βαθμιδόν την ανθρώπινη εργασία που συνιστά αναπόσπαστο όρο της παραγωγής αξίας. Επιπλέον, η υπαγωγή και χρήση της γνώσης στην παραγωγική διαδικασία ως άμεση εργατική δύναμη στον ύστερο, τεχνολογικά αναπτυσσόμενο καπιταλισμό, φέρει τη μαρξική θεωρία της αξίας αντιμέτωπη με το πρόβλημα της μετρησιμότητας της εργασίας²².

Από την άλλη, όμως, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η «αυτοκρατορία» συνιστά το κατεξοχήν πεδίο πραγμάτωσης της «θεωρίας της αξίας» εφόσον η αποκέντρωση, ελαστικότητα και εξατομίκευση της εργασίας που επιφέρει η τεχνολογία καταργούν το εργοστάσιο ως τον κατεξοχήν χώρο εργασίας μετατρέποντας σε εργοστάσιο την ίδια την κοινωνία (η τηλεργασία, δηλαδή η κατ' οίκον «δικτύωση» μέσω υπολογιστή, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανατροπής της κοινωνικοποίησης της παραγωγής, χαρακτηριστική της βιομηχανικής εποχής και εισόδου των εργαζόμενων ως ατμών ατόμων σε ένα ευέλικτο δίκτυο).

Το ανυπέρβλητο ωστόσο πρόβλημα της επανερμηνείας της θεωρίας της αξίας υπό το φως της «αυτοκρατορίας» δεν είναι τόσο η παραπάνω αμφισημία που μάλλον αποτελεί σύμπτωμα αμηχανίας μπροστά στις νέες πραγματικότητες αλλά και τους μύθους της παγκοσμιοποίησης όσο η ψευδαίσθηση ή «τεχνοφαντασίωση» ότι τα τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα όντας «κοινοκτημοσύνη» της ανθρωπότητας ή συλλογική κατάκτηση του «πλήθους» που τα παράγαγε, ανοίγουν δρόμους χειραφέτησης.

Θα ήταν κοινοτοπία να αντιτάξει κανείς σε αυτό το σημείο ότι ο τεχνολογικά αναπτυσσόμενος, «πληροφοριακός» ύστερος καπιταλισμός ή «αυτοκρατορία» δημιουργεί έναν νέο τύπο δικτυακού ή δικτυωμένου εργάτη ο οποίος λειτουργεί ως δεύτερης κατηγορίας ρομπότ²³ που λόγω «αποκέντρωσης» της παραγωγής εισέρχεται ως «απασχολήσιμος» ή «αναλώσιμος» σε ένα ευέλικτο δίκτυο που δεν υπάγεται σε κανένα προστατευτικό πλαίσιο νομικών ρυθμίσεων.

Θα ήταν επίσης κοινοτοπία να τονίσει κανείς ότι η ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών και η διευρυμένη υπαγωγή τους στην παραγωγή δημιουργεί τους «μετα-νεωτερικούς», «μετα-βιομηχανικούς» Λουδίτες που αντικαθίστανται από τις μηχανές.

Θα ήταν τέλος κοινοτοπία να υπενθυμίσει κανείς διά στόματος Μ. Castells ότι η μεταβιομηχανική κοινωνία ίσως είναι ένας μύθος. Μια προκατάληψη του αμερικανικού εθνοκεντρισμού που δεν αντιπροσωπεύει καν την αμερικανική εμπειρία²⁴. Αν κάτι εντέλει χαρακτηρίζει τον «ύστερο καπιταλισμό» ή κατά άλλους την «αυτοκρατορία» ή τη μεταβιομηχανική κοινωνία της γνώσης, αυτό είναι το ρήγμα μεταξύ του θεάματος και της ύλης του βάσης: μεταξύ του άυλου σκηνικού και κάποιων αδιόρατων, πίσω από τις κοινές σκηνοθετικών μηχανισμών. Όπως ακριβώς στη «Μητρόπολη» του Φριτς Λανγκ, η δουλειά συνεχίζεται στα υπόγεια και στο σκότος, έτσι και πίσω από την υπέρλαμπρη, στιλπνή άνευ τριβών ηλεκτρονική

γεωγραφία των δικτύων, μέσα από τα οποία ρέει το χρηματιστικό κεφάλαιο διαρρηγνύοντας τα στενά εθνικά όρια και πραγματώνοντας μια παγκόσμια αγορά, βρίσκονται αόρατοι εκατομμύρια εργατών που μοχθούν νυχθημερόν στα εργοστάσια του Τρίτου Κόσμου. Είναι οι ηττημένοι, αυτοί που κατά Αντόρνο «έμειναν στην άκρη του δρόμου – τρόπον τινά τα απόβλητα υλικά και τα τυφλά σημεία που έχουν ξεφύγει από τη διαλεκτική»²⁵. Όπως έγραφε και ο νεαρός Μαρξ στα *Χειρόγραφα*, «πρόκειται για νεφελώδη πρόσωπα που δεν υπάρχουν στην επικράτεια της πολιτικής οικονομίας»²⁶. Η παγκόσμια αγορά τελικά δεν σημαίνει και παγκόσμια εργατική δύναμη. Διότι πώς μπορεί να εξηγηθεί ότι διακινούμενα διεθνώς εμπορεύματα προέρχονται από παιδική εργασία ή από ενήλικες που εργάζονται υπό εξευτελιστικές συνθήκες δουλείας χωρίς δικαιώματα και ασφάλιση; Πώς μπορεί να εξηγηθεί ότι το 2003 300 εκατ. Αφρικανοί έζησαν με ένα δολάριο την ημέρα; Και πώς εξηγείται ότι στην κοινωνία της γνώσης ή την Γ' Βιομηχανική Επανάσταση ένα σεβαστό κομμάτι λαών και πληθυσμών δεν έχει καν πρόσβαση στις κατακτήσεις της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης; Σε υδροδότηση, αποχέτευση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Η ρίζα της τεχνουτοπίας και αισιοδοξίας των συγγραφέων της *Αυτοκρατορίας* ανιχνεύεται στην εξής παρερμηνευση, που φαίνεται να συνιστά παραδόξως κοινό θεωρητικό τόπο «αντίπαλων στρατοπέδων» όπως αυτών των αριστερών «συμμάχων» της παγκοσμιοποίησης τύπου Νέγκρι και Χαρντ και του Χάμπερμας²⁷: Η εν λόγω παρερμηνευση αφορά τον ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας εν γένει. Κατ' αυτήν, η τεχνολογία είναι αφ' εαυτής ικανή και αναγκαία συνθήκη πλούτου, ευημερίας ή ανέχειας.

Αυτή όμως η προσέγγιση φαίνεται να αγνοεί περίτεχνα ότι στον καπιταλισμό, όπου η κυρίαρχη κοινωνική μορφή είναι το εμπόρευμα ενώ στόχος είναι η παραγωγή αξίας και υπεραξίας, δεν γεννά η τεχνολογία κοινωνικές σχέσεις αλλά οι κοινωνικές σχέσεις τεχνολογία. Αυτό που ο Μαρξ βάφτισε «γενική διάνοηση», ήτοι η επιστήμη, η τεχνολογία, η τεχνολογία, οι ικανότητες, τα ταλέντα, κ.ο.κ δεν είναι αίτιο, αλλά άμεσο παρεπόμενο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της αναδιάταξης των εργασιακών σχέσεων με σκοπό την απόσπαση περισσότερης υπεραξίας.

Στο σημείο αυτό, όμως, θα ήταν χρήσιμη μια αναφορά στο ίδιο το μαρξικό έργο.

Στον Μαρξ, είναι καθοριστική η διάκριση μεταξύ υλικού πλούτου και αξίας. Η αξία μετράται με βάση την επένδυση εργασίας. Το μέτρο επένδυσης εργασίας είναι ο χρόνος²⁸ και συγκεκριμένα ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος²⁹. Η αυξημένη παραγωγικότητα αυξάνει τον αριθμό των υλικών προϊόντων αλλά δεν μεταβάλλει το μέγεθος της αξίας που αποδίδεται σε μια χρονική μονάδα. «Η ίδια εργασία που γίνεται στον ίδιο χρόνο πάντα αποδίδει το ίδιο ποσό αξίας, ανεξάρτητα από αλλαγές στην παραγωγικότητα»³⁰. Φυσικά μια εύλογη ερώτηση είναι η εξής: γιατί τότε υπάρχει η εγγενής τάση στον καπιταλισμό να επαναστατικοποιεί την τεχνική του βάση; Προς τι η ανεξέλεγκτη παραγωγικότητα; Η απάντηση είναι ότι όρος δυνατότητας του κεφαλαίου είναι η αύξηση του μεγέθους της αξίας, που είναι εφικτή μόνο λόγω εκείνου του εμπορεύματος του οποίου η αξία χρήσης είναι να παράγει αξία και δεν είναι άλλο από την εργατική δύναμη³¹. Η υπεραξία, η αύξηση του μεγέθους της αξίας, γίνεται μόνο όταν αυξάνεται ο πλεονάζων εργατικός χρόνος έναντι του αναγκαίου³². Και αυτό γίνεται είτε με επιμήκυνση της εργατικής ημέρας είτε με την επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης της παραγωγής (νέες τεχνολογίες, αυτοματισμός, κτλ.) έτσι ώστε να μει-

ωθεί ο αναγκαιός χρόνος εργασίας, αυτός δηλαδή που χρειάζεται η εργατική δύναμη για να παραχθεί η ίδια ως εμπόρευμα, η αξία του ίδιου του εργαζόμενου.

Παρατηρείται επομένως η εξής αντίφαση: στον καπιταλισμό, ακριβώς επειδή μορφή πλούτου είναι η αξία και στόχος της παραγωγής η υπεραξία, υπάρχει ώθηση για ολοένα και μεγαλύτερη παραγωγικότητα που τείνει να υποκαταστήσει την ανθρώπινη εργασία με τη γενική διάνοια. Την ίδια όμως στιγμή ακριβώς επειδή ο στόχος είναι η υπεραξία, είναι αδιανόητη η παραγωγή χωρίς τον ανθρώπινο εργατικό χρόνο. Διαφορετικά διατυπωμένο: Η αντίφαση που ενυπάρχει είναι μεταξύ της αφηρημένης εργασίας ως διαμεσολαβούσας στιγμής της κοινωνικής ολότητας και του συνόλου γνώσεων και δεξιοτήτων που η συσσώρευση τους προκαλείται από αυτήν την ίδια τη διαμεσολάβηση. Στον καπιταλισμό, ο όρος δυνατότητας του κοινωνικού πλούτου, της γενικής διάνοιας, είναι το φτώχεια, το άδειασμα, ο κατακερματισμός της ανθρώπινης εργασίας η οποία παρά ταύτα πρέπει να διατηρηθεί διότι είναι πηγή αξίας.

Επομένως, και με βάση τη διαύγαση των αντιφάσεων που επισημαίνει ο ίδιος ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και τα *Grundrisse*, η γενική διάνοια θα αποτελούσε εργατική δύναμη σε μια μορφή κοινωνικού σχηματισμού όπου η μορφή πλούτου θα ήταν π.χ. ο υλικός πλούτος και όχι η αξία. Σίγουρα πάντως όχι στον καπιταλισμό. Η αξία και το κεφάλαιο δεν νοούνται χωρίς τις έννοιες του χρόνου και της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Οι συγγραφείς ωστόσο παραγνωρίζουν τις παραπάνω διακρίσεις και διευκρινίσεις. Ισχυρίζονται βέβαια σε κάποιο σημείο ότι η έννοια της γενικής διάνοιας όπως επίσης και το εννοιολογικό οπλοστάσιο των γάλλων φιλοσόφων, π.χ. οι φουκωϊκές έννοιες της βιοπολιτικής και βιοεξουσίας αλλά και η ντελεζιανής έμπνευσης έννοια της αποεδαφικοποίησης και του νομαδισμού³³, δεν υποδηλώνουν τίποτε άλλο παρά μόνον την πραγμάτωση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, η εργατική δύναμη από υποκείμενο της διαδικασίας παραγωγής γίνεται αντικείμενο, εξάρτημα ενός περιτλού μηχανισμού που λειτουργεί πέραν και έξω της αντίληψης και της βούλησής της ως ένας μεγάλος Άλλος. Αυτό όμως σημαίνει με τη σειρά του ότι οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να συγκροτηθούν σε πολιτικό υποκείμενο.

2. Από το προλεταριάτο στο πλήθος: προς ένα νέο πολιτικό υποκείμενο;

Η κατάρρευση της αντίληψης περί προλεταριάτου, εργατικής τάξης ως δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου, σίγουρα δεν είναι κάτι καινοφανές. Σύγχρονες προσεγγίσεις στην πολιτική θεωρία επιχειρούν την άρση της παραπάνω θέσης δείχνοντας ότι η υιοθέτησή της είναι δυνατή μόνο εάν κάποιος οντολογικοποιήσει την εργασία και το ανθρωπολογικό της συμπλήρωμα, ήτοι την ουσία-είδος στο πρώιμο μαρξικό έργο³⁴. Η εργασία νοούμενη υπεριστορικά ως κατεργασία της φύσης αποτελεί μέσο παιδείας και, γι' αυτό ακριβώς, το ανθρωπολογικό της «συμπλήρωμα», ο προλετάριος, είναι σε θέση να έχει ελπίδα του «αναληθούς όλου» και επίγνωση της αλλοτρίωσης του παρότι ο ίδιος αλλοτριωμένος.

Ωστόσο μια κριτική αυτής της αντίληψης ενυπάρχει παραδόξως στο ύστερο μαρξικό έργο όπου το προλεταριάτο γίνεται γρανάξι παρά ενσάρκωση υπέρβασης του καπιταλιστι-

κού τρόπου παραγωγής. Κατά μια έννοια, ο ίδιος ο Μαρξ γίνεται υπόρρητα κριτής των νεοανικών του προσεγγίσεων στο βαθμό που η κεντρική έννοια στο ύστερο έργο του δεν είναι η εργασία ως τέτοια, ως υπερϊστορική, τεχνική έννοια που παραπέμπει στην κατεργασία της φύσης εν γένει, αλλά μια ιστορική μορφή εργασίας, αυτής στον καπιταλισμό, που είναι αφηρημένη, παράγει αξία και διέρχεται δύο στάδια: αυτό της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, που χαρακτηρίζεται από την εμπορευματοποίηση της εργασίας αφ' εαυτής ως εργατικής δύναμης, και αυτό της επονομαζόμενης «πραγματικής υπαγωγής», που λαμβάνει χώρα όταν η αφηρημένη κυριαρχία της αξίας και η απόσπαση υπεραξίας ως αυτοσκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής διαμορφώνει, διαπλάθει, κυριολεκτικά, τα υλικά μέσα πραγμάτωσής της, εν προκειμένω τη συγκεκριμένη εργασία, την εργασία που παράγει συγκεκριμένα αντικείμενα ως αξίες χρήσεις³⁵. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ: «Δεν χρησιμοποιεί πλέον ο εργάτης τα μέσα παραγωγής αλλά τα μέσα παραγωγής τον εργάτη»³⁶. Ήδη με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, κατά τον Μαρξ, οι εργάτες γίνονται το αντικείμενο μιας διαδικασίας που η ίδια έχει γίνει υποκείμενο.

«Στη μανιφακτούρα ο εργάτης χρησιμοποιεί ένα εργαλείο. Στο εργοστάσιο χρησιμοποιεί αυτόν [ενν. τον εργάτη] η μηχανή. Εκεί [ενν. μανιφακτούρα] οι κινήσεις των εργαλείων της εργασίας απορρέουν απ' αυτόν. Εδώ [βιομηχανία] πρέπει αυτός να ακολουθήσει τις κινήσεις της μηχανής. Στη μανιφακτούρα οι εργάτες είναι μέρος ενός ζωντανού μηχανισμού. Στο εργοστάσιο έχουμε έναν άψυχο μηχανισμό, ανεξάρτητο από τους εργάτες, οι οποίοι ενσωματώνονται σ' αυτόν ως ζωντανά εξαρτήματα»³⁷.

Αυτός ο καταμερισμός εργασίας που χαρακτηρίζεται από την αντινομία ανάμεσα στην τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ήτοι του υλικού πλούτου, και στον ολοένα αυξανόμενο κατακερματισμό και το «φτώχεμα» της ανθρώπινης εργασίας είναι χαρακτηριστικός των διαλεκτικών, αντιφατικών κοινωνικών μορφών που συγκροτούν τον καπιταλισμό, όπου η ανθρώπινη εργασία παραμένει αναγκαία ως πηγή της αξίας, παρότι καθίσταται σταδιακά περιττή ως πηγή των παραγωγικών δυνάμεων και του υλικού πλούτου, αιτία ανάπτυξης των οποίων είναι η ίδια η αξία και συγκεκριμένα, η απόσπαση υπεραξίας.

Ωστόσο, το γεγονός της «πραγματικής υπαγωγής» της εργασίας στο κεφάλαιο, που συνυπογράφεται και από τους ίδιους τους συγγραφείς της *Αυτοκρατορίας*, δεν αποτελεί αιτία ή σύμπτωμα της πεσιμιστικής, ζοφερής αντίληψης του «τέλους της ιστορίας». Αφενός μεν, ο ενδογενώς αντιφατικός χαρακτήρας των κοινωνικών μορφών του καπιταλισμού –η ανάλυση του οποίου θα υπερέβαινε την οπτική και τα όρια του παρόντος κειμένου–, αφετέρου δε, ο ιστορικός χαρακτήρας τους συνεπάγεται τη δυνατότητα τόσο ανάδυσης κριτικής κοινωνικής συνείδησης και θεωρίας όσο και μετασχηματισμού της κοινωνικής ολότητας.

Η αντίληψη επομένως της «πραγματικής υπαγωγής» δεν είναι μια αντίληψη παραίτησης που συγκατανεύει σιωπηρά και υπογράφει άνευ όρων το «τέλος της ιστορίας» που γίνεται συνώνυμο του αδύνατου της κριτικής και αλλαγής της κοινωνίας. Η αντίληψη με την οποία έρχεται σε ρήξη είναι αντίθετα αυτή του προλεταριάτου ως επαναστατικού υποκειμένου, η επαναστατική συνείδηση του οποίου απορρέει από την ταξική του θέση. Εφόσον η εργασία στο ύστερο μαρξικό έργο αποτελεί την υλική μορφή πραγμάτωσης της κεφαλαιακής σχέσης, το προλεταριάτο δεν μπορεί να αποτελεί ενσάρκωση υπέρβασης αυτής της σχέσης αλλά προϋπόθεσή της. Στον βαθμό που η μαρξική θεωρία της αξίας θεωρεί ως βάση του κεφαλαίου τη

ζωντανή εργασία, η εργατική τάξη είναι αναπόσπαστο στοιχείο του καπιταλισμού παρά άρνησή του, όσο καθοριστικό ρόλο και αν έχουν παίξει στον εκδημοκρατισμό και εξανθρωπισμό του καπιταλισμού οι εκδηλώσεις ταξικής πάλης. Η υπέρβαση του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης δεν μπορεί επομένως να βασίζεται στην αυτο-βεβαίωση της εργατικής τάξης ή στην αντίληψη ότι είναι ο δίκαιος ιδιοκτήτης του πλεονάσματος που παράγει. Μια τέτοια αντίληψη θα συνεπαγόταν την κατάργηση της τάξης των καπιταλιστών αλλά όχι του κεφαλαίου. Αντίθετα, η βασική αντίθεση που υπαινίσσεται το ύστερο μαρξικό έργο δεν είναι η αντίθεση ανάμεσα στην εργατική τάξη και τον καπιταλισμό, αλλά η αντίθεση ανάμεσα στην εργατική τάξη ως δομικό στοιχείο της εργασίας στον καπιταλισμό και στη δυνατότητα ενός άλλου τρόπου παραγωγής, και όχι ενός άλλου τρόπου διανομής.

Οι συγγραφείς του βιβλίου δέχονται ότι η εργασία δεν μπορεί να παίξει το ρόλο δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου και το ερώτημα που τους απασχολεί αφορά τον εντοπισμό του κοινωνικού φορέα αλλαγής. Ιδιαίτερα όταν όλη η υδρόγειος είναι, σύμφωνα με την ανάλυσή τους, ένα εργοστάσιο το οποίο παράγει και έχει πραγματοποιηθεί η πραγματική υπαγωγή.

Οι Χαρντ και Νέγκρι επενδύουν τις ελπίδες τους αφενός μεν στην έννοια της γενικής διάνοιας, παρακάμπτοντας επιμελώς την ερμηνεία της από τον ίδιο τον δημιουργό της ως αλλοτριωμένη μορφή του κεφαλαίου, προκειμένου να δείξουν ότι ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο γεννιέται, που το βαφτίζουν «πλήθος». Ο οντολογικός ιστός της αυτοκρατορίας υφαίνεται από την πέραν και εκτός μέτρου αποεδαφικοποιημένη δραστηριότητα του πλήθους που διαρκώς μετακινείται για να παράγει³⁸. Η φιλοσοφική έννοια του «πλήθους» ταυτίζεται με την κοινωνιολογική-εμπειρική κατηγορία των μεταναστευτικών στρωμάτων, τα οποία αλλοιώνουν καθημερινά τον χώρο και αίρουν στην πράξη τη διάκριση ανάμεσα σε τρεις κόσμους. Με τα λόγια των ιδίων των συγγραφέων, «ο πρώτος κόσμος μετακινείται στον τρίτο», προφανώς προς άγρην φτηνής εργατική δύναμη, «και ο τρίτος στον πρώτο», για καλύτερους όρους διαβίωσης³⁹.

Και εάν για τον προλετάριο των μεγάλων μαρξιστικών αφηγήσεων ο όρος δυνατότητας επαναστατικής υπέρβασης σινιάταται στην αντικειμενική του θέση στην παραγωγή, όρος επαναστατικής σχέσης και πράξης του πλήθους είναι η εμπειρία νομαδισμού και περιπλάνησης.

Αν και αναμφίβολα γοητευτική σύλληψη, παραγνωρίζει τη θλιβερή καθημερινότητα των ξένων μεταναστών στα χείκη κάτεργα των μητροπόλεων αλλά και το ότι οι περιπλανώμενοι του σήμερα είναι δύο ταχυτήτων.

Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν, στο βιβλίο του *Παγκοσμιοποίηση*, δείχνει εύστοχα πως οι τουρίστες (μεταφορικά) των πρώτων θέσεων αεροπλάνων με τα λάπτοπ και τα εισιτήρια με ημερομηνία επιστροφής ανά χείρας που μετακινούνται από κάμπους εις κάμπους, όπως οι ήρωες του Ντέιβιντ Λοτζ, δεν έχουν καμία σχέση με τους νομάδες των αμπαριών των πλοίων που πολλές φορές είναι καταδικασμένοι σε θαλάσσιες περιπλανήσεις γιατί δεν τους δέχεται καμία χώρα⁴⁰.

Τέλος, η συγκρότηση της αυτοκρατορίας δεν είναι η αιτία αλλά η συνέπεια των «ουσιωδών» δυνάμεων του πλήθους που κατασκεύασε την αυτοκρατορία ως το αντεστραμμένο του είδωλο. Όπως λοιπόν ο «καπιταλισμός παράγει τους νεκροθάφτες του» έτσι και η αυτοκρατορία εμπεριέχει εν τη γενέσει της τη φθορά και την καταστροφή της.

3. Ξαναγράφοντας τον Μαρξ

Είναι αλήθεια ότι οι Νέγκρι και Χαρντ απαντούν σε ένα αληθινό πρόβλημα με μια μη πειστική απάντηση. Το αληθινό πρόβλημα είναι η αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού τόσο του προλεταριάτου όσο και του κεφαλαίου σήμερα. Η απάντηση που δίνουν είναι οι γενικόλογες κατηγορίες της αυτοκρατορίας και του πλήθους. Πιστεύουν ότι έλυσαν το πρόβλημα με μια οντολογική, προ-νεωτερική ερμηνεία του όρου «γενική διάνοια», κατά την οποία είναι δυνατή η σύσταση μιας αντι-αυτοκρατορίας λόγω της αχαλίνωτης φαντασίας, δημιουργικότητας και παραγωγικότητας του «πλήθους».

Για τους συγγραφείς, η μαρξική έννοια της «γενικής διάνοιας» δεν είναι κατηγορηματικό του κεφαλαίου αλλά οντολογικό ιδίον του «πλήθους». Είναι απότοκο της εγγενούς εντέλει τάσης του «πλήθους» για δημιουργία. Ενώ μια τέτοια αντίληψη φαντάζει ως επιστροφή σε προ-νεωτερικές έννοιες ή ως θεμελίωση της κριτικής της παρούσας ιστορικής συγκυρίας σε ανιστορικές, ανθρωπολογικές κατηγορίες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για μια ακόμα εκδοχή της παράδοσης του εργατισμού από την οποία προέρχεται ο Νέγκρι.

Η αντίληψη του εργατισμού εναντιώνεται πλήρως στη στρουκτουραλιστικής έμπνευσης θέση κατά την οποία η αλλαγή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είναι αυτή που μορφοποιεί τη ζωντανή εργασία και επιφέρει την αλλαγή της. Ο εργατισμός των Νέγκρι και Τρόντι υποστηρίζει ακριβώς το αντίθετο: οι δυνάμεις της ζωντανής εργασίας είναι αυτές που με την αντίστασή τους «εξαναγκάζουν» το κεφάλαιο να ανασυγκροτείται και να μεταβάλλει τη σύνθεσή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία αποτελεί κινητήριο δύναμη του ιστορικού γίγνεσθαι⁴¹.

Επομένως η επίκληση προ-νεωτερικών εννοιών και η διατύπωση οντολογικών σχημάτων ως αδιάφυστων θεωρητικών «τεκμηρίων» ύπαρξης επαναστατικού υποκειμένου δεν υπαγορεύεται από μια νοσταλγία για το παρελθόν, αλλά από τη θεωρητική προσκόλληση στο σχήμα του εργατισμού τη στιγμή που αυτό υπονομεύεται από τις αναλύσεις των ιδίων των εμπνευστών του. Διότι πώς είναι δυνατή η ύπαρξη, ανάδυση και συγκρότηση ενός επαναστατικού υποκειμένου σε συνθήκες πραγμάτωσης της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, που, κατά τους συγγραφείς που μεταφράζουν σε αυτό το σημείο τον Μαρξ σε φουκωικό ιδίωμα, συνεπάγεται μια «κοινωνία ελέγχου»; Η ζοφερή αυτή διάγνωση όμως αντιστρατεύεται πλήρως την υπόρρητη αισιοδοξία που διαπνέει τον εργατισμό. Μόνη διέξοδος συνιστά μια οντολογική ή ανθρωπολογική θεμελίωση του νέου επαναστατικού υποκειμένου προκειμένου να διασωθεί η «χαμένη τιμή» της εργατιστικής αντίληψης σε συνθήκες κυριαρχίας του κοινωνικού ολοκληρωτισμού όπου εκλείπει η οιαδήποτε αντίθεση (τουλάχιστον σύμφωνα με τη δική τους διάγνωση, που, αν και βασίζεται στις μαρξικές κατηγορίες, μάλλον αποτυγχάνει να λάβει υπόψη της τον διαλεκτικό τους χαρακτήρα).

Ο Σλαβόι Ζίζεκ, σε ένα πρόσφατο άρθρο του για την Αυτοκρατορία με τίτλο «Έχουν ξαναγράψει οι Χαρντ και Νέγκρι το Κομμουνιστικό Μανιφέστο για τον 21ο αιώνα;»⁴², αναφέρεται στον Λένιν, στηλιτεύοντας παράλληλα, με μια γενναία δόση σαρκασμού, τα ήθη και τις νόρμες της υποτίθεται «ανοικτής» ακαδημαϊκής κοινότητας για την οποία και μόνο το όνομα «Λένιν» αποτελεί ταμπού. Για τον Ζίζεκ, ο Λένιν απαντά στα θεωρητικά αδιέξοδα της Αυτοκρατορίας ως εξής:

Επιχειρώντας να επανεγγράψει ή να επανεφεύρει (κατά την έκφραση του ίδιου του Ζί-ζεκ)⁴³ τον Μαρξ σε συνθήκες ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας, ο Λένιν προσπάθησε να αποφυγίει τόσο έναν οικονομισμό που διέπεται από νομοτέλεια και αντιλήψεις περί ενός αναπόδραστου τέλους πέραν και έξω των βουλήσεων των κοινωνικών δρώντων, όσο και μια αντίληψη περί αυτονομίας του πολιτικού.

Είναι αλήθεια ότι οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας παρακάμπτουν τελείως αντιλήψεις περί αντικειμενικών σταδίων ανάπτυξης ή πορεία των οποίων είναι μη αντιστρέψιμη. Η ρήξη όμως με οικονομίστικον τύπον αναλύσεις δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην αντιλήψεις που προσυπογράφουν την αυτονομία του πολιτικού, ως εάν οι πρακτικές να μην παρεμποδίζονται ή επηρεάζονται από τις δομές της κοινωνίας. Η απόρριψη από τους συγγραφείς της παραπάνω οικονομίστικης αντίληψης που υπαγορεύει τη «στωική» αναμονή του «πληρώματος του χρόνου», ήτοι επανάστασης, το γεγονός της οποίας είναι αναπόδραστο αρκεί να «ωριμάσουν» οι συνθήκες, οδηγεί στην άνευ όρων αποδοχή μιας ιακωβίνικης έμπνευσης αντίληψης άκρατου υποκειμενικού βολонταρισμού που αποκαλείται από τον Ζίζεκ «καθαρή πολιτική» (pure politics)⁴⁴. Η τελευταία, που στη Γαλλία εκφράζεται –ανάμεσα σε άλλους– από τους Μπαντιού και Ρανσιέρ, αφενός αρνείται να ενδώσει στον οικονομικό ντετερμινισμό που προσλαμβάνει την οικονομία ως τη σφαίρα της αναγκαιότητας που ακολουθεί τη δική της εσωτερική και μη αντιστρέψιμη πορεία και αφετέρου υπαινίσσεται την πλήρη υποταγή της οικονομίας στη σφαίρα της πολιτικής. Η αναγκαιότητα που προσιδιάζει στις κατηγορίες της οικονομίας παραδίδεται άνευ όρων στην ελευθερία της βούλησης που είναι ίδιον της πολιτικής πράξης. Ωστόσο ο υποτιθέμενος ριζοσπαστισμός της γαλλικής προέλευσης αντίληψης της «καθαρής πολιτικής» φαίνεται κατά ειρωνικό τρόπο να συγκλίνει εν πολλοίς με τον υπεραντλαντικό αντίπαλο, ήτοι τις αγγλοσαξονικές cultural studies. Οι τελευταίες, με γνώμονα ερμηνείας την «πάλη για αναγνώριση», εκχωρούν το «δικαίωμα της αφήγησης» στις αποκλεισμένες και καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες χωρίς όμως να διαυγάσουν τους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους ανάδυσής του εν λόγω αποκλεισμού τους.

Ένα αδιόρατο νήμα συνδέει εντέλει φαινομενικά τόσο ετερόκλητα θεωρητικά ρεύματα όσο αυτά της γαλλικής αντίληψης της «καθαρής πολιτικής», των αγγλοαμερικάνικων «πολιτισμικών σπουδών» αλλά και της επανεγγραφής της κριτικής θεωρίας σε «θεωρία επικοινωνιακού πράττειν» με κύριο εμπνευστή στη Γερμανία τον Χάμπερμας: τούτο δεν είναι άλλο από την απαξίωση του ρόλου της εργασίας και της υλικής παραγωγής εν γένει ως διαμεσολαβούσας αρχής της καπιταλιστικής ολότητας και τον «αφοπλισμό» της μέσω της επανερμηνείας της σε μια υπεριστορική, αξιολογικά ουδέτερη κατηγορία που ταυτίζεται με τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, ανθρώπου-φύσης *per se*. Εντός αυτού του πλαισίου δεν υπάρχει χώρος για τη μαρξική πολιτική οικονομία εφόσον για την τελευταία το εμπόρευμα και το κεφάλαιο δεν συνιστούν απλώς εμπειρικές οντότητες αλλά τη «μήτρα» του συνόλου των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Διατυπωμένο σε καντιανό ιδίωμα: στο μέτρο που κατά τον Μαρξ η κοινωνική αναπαράσταση ενός αντικειμένου συναρτάται με τον τρόπο παραγωγής του και διυλίζεται από αυτόν, οι μαρξικές κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας συνιστούν την κοινωνική εκδοχή ενός υπερβατολογικού *a priori*.

Τα όρια του εγχειρήματος της Αυτοκρατορίας φαίνονται ακόμα περισσότερο στο τέλος

του βιβλίου, όταν παρατίθεται ένα πολιτικό πρόγραμμα που μπορεί να υιοθετήσει το πλήθος στους αγώνες του κατά της «Αυτοκρατορίας». Οι συγγραφείς αποκρυσταλλώνουν το πρόγραμμά τους σε τρία αίτηματα: Πρώτον, αυτό μια παγκόσμιας ιδιότητας του πολίτη (global citizenship). Δεύτερον, το δικαίωμα όλων σε ένα μίνιμουμ εισόδημα, και τρίτον, το αίτημα της επανιδιοποίησης.

Με εξαίρεση το τρίτο αίτημα, τα δύο πρώτα αίτηματα ουσιαστικά αναφέρονται αφενός μεν στο αναφαίρετο δικαίωμα της εργασίας με την έννοια της δίκαιης διανομής και πλήρους απασχόλησης, αφετέρου δε στην κοινωνική πρόνοια των ανέργων μέσω ενός μίνιμουμ. Εμπίπτουν, έτσι, στη ρητορική των φιλελεύθερων δικαιωμάτων και εμφανίζονται ως σημαιοφόροι των αστικών ιδεωδών που η ίδια η νεωτερικότητα εξήγγειλε αλλά ουδέποτε εκπλήρωσε, παρά ως προάγγελοι μιας «αντι-αυτοκρατορίας» ενός άλλου τύπου παγκοσμιοποίησης ή διεθνισμού.

Όσον αφορά το τρίτο αίτημα της επανιδιοποίησης, στο βαθμό που εξαγγέλλεται χωρίς να αναφέρονται οι κοινωνικοί, πολιτικοί και οικονομικοί όροι πραγμάτωσής του γίνεται ευχολόγιο ή καντιανό πρόταγμα που παρομοιάζεται εύστοχα από τον Ζίζεκ με τις πολυπολιτισμικές σπουδές που γεννήθηκαν κυρίως στα αγγλοαμερικάνικα πανεπιστήμια και άθελά τους και άστοχα μεταφράζουν τη λογική της πολυπολιτισμικότητας ως το αναφαίρετο δικαίωμα των μειονοτήτων στην αφήγηση των εμπειριών τους ως θυμάτων εξουσιαστικών σχέσεων που καταστέλλουν την ετερότητα. Οι οικονομικοί και πολιτικοί όροι και προϋποθέσεις του ρατσισμού και της εκμετάλλευσης μετασχηματίζονται έτσι στο ψυχαναλυτικό δράμα ενός υποκειμένου που αδυνατεί να αντιμετωπίζει τα εσωτερικά του τραύματα⁴⁵.

Οι ενίοτε γλαφυρές περιγραφές που απευθύνονται στον ειραιοποιημένο αναγνώστη αλλά όχι στον πολιτικά προβληματισμένο, η ανάκληση προ-νεωτερικών εννοιών και σημάτων προκειμένου να «εκβιαστεί» η ύπαρξη επαναστατικού υποκειμένου σε μια «Αυτοκρατορία» με τόσο λεία, άνευ τριβών, ηλεκτρονική γεωγραφία δικτύων που σβήνει τις αντιθέσεις που θα γεννήσουν κριτική θεωρία και πράξη, και τέλος, τα αφηρημένα ευχολόγια-πολιτικά προγράμματα, θα ενέπνεαν μάλλον τους «αριστερούς φίλους» της παγκοσμιοποίησης που, όπως κατηγορούσαν οι Ιακωβίνοι τους Γιρονδίνους, θέλουν επανάσταση χωρίς επανάσταση⁴⁶.

Φαίνεται όμως αυτό να είναι «σύμπτωμα» ή παρεπόμενο όχι τόσο του θεωρητικού πρόβληματος των συγγραφέων να «παντρέψουν» το φιλοσοφικό ιδίωμα των γάλλων μεταστρουκτουραλιστών με τις μαρξικές κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας –όπου μάλλον «μεταφράζουν» τον Μαρξ στη γλώσσα του Φουκώ και του Ντελέζ παρά συνθέτουν– αλλά να επανεγγράψουν τον Μαρξ στον 21ο αιώνα ακριβώς όπως έκανε ο Λένιν τις παραμονές του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Το ζήτημα επομένως είναι και η «σύζευξη» διαφορετικών γνωστικών παραδόσεων ή ιδιωμάτων, αλλά κυρίως και πρωτίστως η «επανεφεύρεση».

Το πολιτικό σύστημα αυτής της θεωρητικής αδυναμίας ή επιλογής είναι η αδυναμία ή αδιαφορία για μια συστημική κριτική που απολήγει είτε στη νομιμοποίηση της «μακράς πορείας μέσα στους θεσμούς» είτε στην αποθέωση των μονοσήμαντων κοινωνικών κινημάτων που δεν θέτουν ως σημείο αναφοράς τους την κοινωνία ως ολότητα και κατ' αυτόν τον τρόπο αφοπλίζονται και αφομοιώνονται από το πλαίσιο που αντιμάχονται.

Η αντίληψη της ετερονομίας του πολιτικού χωρίς κάτι τέτοιο να συνεπάγεται διολίσθηση σε οικονομισμό, η προσέγγιση της κοινωνίας ως ολότητας και η επανεγγραφή των

μαρξικών κατηγοριών στη σημερινή συγκυρία είναι αυτό που συνέλαβε και προσπάθησε –όχι ιδιαίτερα επιτυχώς– ο Λένιν.

4. Επιστροφή στον Λένιν; Ο Ζίξεκ για την επικαιρότητα του Λένιν

Το 2002, ο σλοβένος θεωρητικός Σλαβόι Ζίξεκ σταχυολογεί σε ένα βιβλίο με τίτλο *Επανάσταση προ των πυλών* (*Revolution at the Gates*) κείμενα του Λένιν λίγο πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης. Ο ίδιος ο Ζίξεκ γράφει μια εκτενή εισαγωγή και επίμετρο στο οποίο επιχειρηματολογεί ως προς την επικαιρότητα και σπουδαιότητα των εν λόγω κειμένων του Λένιν σήμερα. Ο θεωρητικός αναστοχασμός της παρούσας ιστορικής συγκυρίας από τη σκοπιά του μετασχηματισμού της επιτάσσει παραδόξως μια επιστροφή στον Λένιν. Τι σημαίνει όμως αυτό;

Ο Λένιν δεν είναι το σημαινόμενο του νόστου μιας παλαιάς δογματικής αντίληψης. Για τον Ζίξεκ, «επιστροφή» στον Λένιν δεν σημαίνει ούτε νοσταλγική επίκληση των «παλιών καλών επαναστατικών καιρών» αλλά ούτε και μια πραγματιστική, ευκαιριακή εφαρμογή δίκην πανάκειας ενός παλαιού προγράμματος σε νέες συνθήκες. Για τον Ζίξεκ, αντίθετα, επιστροφή στον Λένιν σημαίνει επανάληψη του εγχειρήματος του Λένιν να εφεύρει ένα επαναστατικό σχέδιο σε συνθήκες ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας, σήμερα, μεσούσης της παγκοσμιοποίησης. Ποίες όμως είναι οι θεωρητικές και πολιτικές παρακαταθήκες του λενινιστικού προγράμματος;

Πρώτον: σε αντίθεση με τον συνήθη μύθο που ταυτίζει την Οκτωβριανή Επανάσταση με την προαξιοποιητική κατάληψη της εξουσίας από μια μικρή και «κλειστή» πρωτοπορία, η πεμπτουσία της λενινιστικής ουτοπίας σινίσταται στην κατάλυση του αστικού κράτους και την εφεύρεση μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης που διασφαλίζει το συνλογικό δικαίωμα συμμετοχής στη διαχείριση και τη λήψη αποφάσεων⁴⁷. Σε αντίθεση με την επίσημη εκδοχή της, η «άρρητη» ιστορία της Οκτωβριανής Επανάστασης είναι αυτή της πραγμάτωσης της άμεσης δημοκρατίας που ενσαρκώνεται θεσμικά στα τοπικά συμβούλια και ριζώνεται βαθιά σε όλη την αχανή γεωγραφική επικράτεια της Ρωσίας. Τούτο αποδεικνύει το εξής: η ανατροπή της καπιταλιστικής κυριαρχίας περνά κυρίως και πρωτίτως μέσα από την ανατροπή της ίδιας της πολιτικής μορφής της, ήτοι της καπιταλιστικής «δημοκρατίας». Η μεταφορά του παραπάνω ιστορικού εγχειρήματος στη σημερινή συγκυρία αποδεικνύει περίτρενα ότι η καταδίκη της «φονταμενταλιστικής» δεξιάς από τη σκοπιά της υπεράσπισης μιας φιλελεύθερης-δημοκρατικής συναίνεσης ενδεδυμένης τον μανδύα της «πολυπολιτισμικής ανοχής» εκφράζει, αν όχι επιλεκτική και υποκριτική ευαισθησία, τουλάχιστον αφέλεια και συναινεί σιωπηρά στα φαινόμενα που καταδικάζει. Η υπόμνηση της μομφής του Λένιν στους φιλελεύθερους ότι ιδιοποιούνται περίτρενα τη δυσανεξία της εργατικής τάξης προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους έναντι των συντηρητικών είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα. Και αυτό, αν αναλογιστεί κανείς την εντέλει φιλελεύθερης έμπνευσης αμυντική πραγματεία της νέας αριστεράς που εγκυβόρει τον κρατισμό, την καταστροφή του περιβάλλοντος και τις «δυσμενείς» συνθήκες εργασίας, προσπαθώντας να διασώσει, ό,τι απέμεινε από το κράτος κοινωνικής πρόνοιας, χωρίς όμως να αμφισβητεί το «σύστη-

μα» που τις γεννά⁴⁸. Προνομιακό πεδίο άσκησης πολιτικής για τη «νέα αριστερά» δεν είναι πλέον η πάλη των τάξεων αλλά των πολιτισμών ακριβώς όπως –υπό άλλο πρίσμα– η επίσημη αμερικανική εξωτερική πολιτική ερμηνεύει εντέχνως την ιστορία ως μια ηθική πάλη του Καλού και του Κακού, των Μακντόναλντς και της Τζιχάντ με το ΝΑΤΟ στο ρόλο του εγκόσμιου Μεσσία και τιμωρού που αναλαμβάνει να παρεμβαίνει κάθε φορά που κάποιο κράτος παραβιάζει κατάφωρα θεμελιώδη δικαιώματα κάποιας εθνοτικής ομάδας. Μια τέτοια ηθικίστικη αντίληψη της πολιτικής που βλέπει τον πολιτικό αντίπαλο ως την προσωποποίηση του «ριζικού κακού» δεν παρέχει μόνο νομιμοποιητικό άλλοθι στις ωμές στρατιωτικές επεμβάσεις του ΝΑΤΟ, τα ερείσματα των οποίων είναι σαφώς γεωπολιτικά (αλλιώς πώς θα εξηγούνταν το παράδοξο της προνομιακής μεταχείρισης ως σταθερού φίλου και οικονομικού συμμάχου των ΗΠΑ μιας τόσο συντηρητικής, θεοκρατικής μοναρχίας όπως της Σαουδικής Αραβίας;), αλλά και υποκρύπτει κάτι σημαντικό: οι δύο αντίπαλοι ίσως δεν είναι δύο ριζικά αντίθετοι πόλοι αλλά η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Η ερμηνεία του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού ως ολότητας σημαίνει ερμηνεία του ως διαλεκτικής ενότητας του ίδιου και του έτερου του, των «φίλων» και «αντιπάλων» του, των δυνάμεων που τον στηρίζουν και αυτών που τον αντιμάχονται. Ο μουςουλμανικός φονταμενταλισμός δεν είναι μόνο ένας από τους επίδοξους «νεκροθάφτες» του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού του 21ου αιώνα αλλά και το αντεστραμμένο είδωλο ενός από τους πυλώνες του: του δεξιού φονταμενταλισμού που σπέρνει καθημερινά τον τρόμο εν ονόματι της ιερής αποστολής που του ανέθεσε ο χριστιανικός Θεός, να σώσει την ανθρωπότητα από το «κακό», και οφείλει να φέρει εις πέρας.

Στο πεδίο της κριτικής θεωρίας, μια πιο πρόσφατη εκδοχή της διαμάχης μεταξύ Λένιν και φιλελευθέρων συνιστά η διαμάχη μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης ως προς το ζήτημα της ύπαρξης δομικής σχέσης μεταξύ φιλελευθέρης δημοκρατίας και ολοκληρωτισμού, καπιταλισμού και φασισμού. Αν για τους Αντόρνο/Χορκχάιμερ, η φασιστική βραβρότητα είναι αναπόδραστο αποτέλεσμα της «διαλεκτικής του διαφωτισμού», των εγγενών αντιθέσεων δηλαδή του ίδιου του νεωτερικού εγχειρήματος, για τον Χάμπερμας, οι ποικίλοι ολοκληρωτισμοί είναι μια «απόφυση», μια ατυχή «απόκλιση» από την κατά τ' άλλα γραμμική και απρόσκοπτη πορεία του νεωτερικού εξορθολογισμού. Και αν ο Χορκχάιμερ του 1930 παρατηρούσε καυστικά ότι «αν κάποιος δεν θέλει να ομιλεί περί καπιταλισμού, καλύτερα να σωπάσει και όσον αφορά τον φασισμό»⁴⁹, ο Χάμπερμας στο «κατώφλι» του 21ου αιώνα συνιστούσε ως αντίβαρο της οικονομικής παγκοσμιοποίησης τη δημιουργία παγκοσμιοποιημένων πολιτικών θεσμών όπως το Ευρωσύνταγμα, κ.ο.κ.⁵⁰ ως εάν ο «πεφωτισμένος» πολιτικός φιλελευθερισμός συνιστά πανάκεια και όχι ιδεολογικό «σύστοιχο» ή άλλοθι της νεοφιλελευθέρης απορρύθμισης της αγοράς.

Τα παραπάνω προοιωνίζονται για τον Ζίζεκ τη δεύτερη παρακαταθήκη του Λένιν ως προς το πολιτικό περιεχόμενο ενός κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης: στους ζηλωτές της «καθαρής πολιτικής» ο Λένιν θα αντέτασσε μια «λελογισμένη» αλλά αναγκαία δόση «οικονομισμού». Τούτο θα σήμαινε, παραδείγματος χάριν, ότι, αντί των ατέρμονων αναλύσεων του προσφιλούς θέματος της «σύγκρουσης των πολιτισμών», οι οποίες στους δεξιούς φίλους των «πολιτισμικών σπουδών» εξαντλούνται στο ότι ο μουςουλμανικός φονταμενταλισμός δεν έχει καμιά ανοχή απέναντι στις φιλελεύθερες κοινωνίες, ενώ στους αριστε-

ρους στη διασφάλιση πολυπολιτισμικών, ανεκτικών κοινωνιών, θα έπρεπε να επικεντρωθεί κανείς στους οικονομικούς και γεωπολιτικούς όρους αυτής της σύγκρουσης⁵¹. Οι οικονομικές δομές –και εδώ έγκειται για τον Ζίτσεκ η σπουδαιότητα αλλά και επικαιρότητα του Λένιν– συνιστούν το κατεξοχήν πεδίο πολιτικής παρέμβασης και πάλης και δεν είναι δυνατόν να τίθενται από τις «πολιτισμικές σπονδές» ή την «καθαρή πολιτική» στο απυρόβλητο. Οι όροι δυνατότητας της πολιτικής πράξης ανιχνεύονται στην καρδιά της οικονομίας. Από την άλλη όμως, η εμμονή στη διάσταση της οικονομίας δεν θα πρέπει να πάρει το σχήμα της πίστης σε έναν ντετερμινισμό ή ιστορικό εξελικτικισμό που καταργεί ουσιαστικά την πολιτική πράξη εφόσον το «πλήρωμα του χρόνου» έρχεται όταν «ωριμάσουν» οι «αντιζειμενικές» συνθήκες, όταν το «αποφασίσει» η ίδια η ιστορία και οι νομοτέλειές της και όχι τα πολιτικά υποκείμενα. Επιστροφή στον Λένιν, κατά Ζίτσεκ τουλάχιστον, σημαίνει επομένως διερεύνηση των δυνατοτήτων που διανοίγει η σκέψη του Λένιν να οριοθετηθεί ένα πολιτικό περιεχόμενο και πρόγραμμα κατά της παγκοσμιοποίησης που θα υπερβαίνει τόσο στα στενά όρια ενός υποκειμενικού βολονταρισμού που αγνοεί περιφρονητικά το πεδίο της οικονομίας, όσο και τα αδιέξοδα ενός άγονου οικονομικού ντετερμινισμού που αίρει τη διάσταση της πράξης αναμένοντας ένα «happy end» που η ίδια η «Ιστορία» θα προσυπογράφει και θα επιφέρει ερήμην των δρώντων της. Με τα λόγια του Ζίτσεκ: «Η πολιτική πάλι λαμβάνει χώρα στην καρδιά της οικονομίας ... ενώ, από την άλλη πλευρά, το πεδίο της οικονομίας δίνει το έρεισμα της πολιτικής παρέμβασης και πράξης»⁵². Και σε αυτό ακριβώς το σημείο συνίσταται η παρακαταθήκη του Λένιν, η οποία γίνεται μια σπίθα ουτοπίας που θα άξιζε να διατηρηθεί σε μια τόσο προκλητική ιστορική συγκυρία όσο η σημερινή.

Σημειώσεις

1. Georg Fulberth, «Bluff, Kitsch und Affirmation», *Konkret*, τεύχος 6, Ιούνιος 2002, σ. 12.

2. Michael Hardt και Antonio Negri, *Empire*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000, σ. 333. Επίσης: Rosa Luxemburg, *Rosa Luxemburg speaks*. Pathfinder, Νέα Υόρκη, 1970, σ. 330.

3. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η νέα μορφή νομιμοποίησης κυριαρχίας μετά το τέλος των εθνους-κρατών αντιστοιχεί στη μορφή της πυραμίδας, κορυφή της οποίας αποτελεί η αμερικανική υπερδύναμη και ακολουθούν αφενός μεν τα ισχυρά κράτη που είναι σε θέση να ελέγχουν και να ρυθμίζουν τις διεθνείς συναλλαγές αλλά και οι οργανισμοί τύπου διεθνούς νομισματικού ταμείου, Νταβός, G8, κτλ., αφετέρου δε θεσμοί-«διαμεσολαβητές» μεταξύ των δομών της αυτοκρατορίας και των κοινωνικών δρώντων ή –όπως είθισται να αποκαλούνται– του «πληθους» που την απαρτίζει. Τέτοιον είδους θεσμοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα πολιτικά κόμματα, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, κτλ. (ό.π., σ. 309-10).

4. Ως προς αυτό το σημείο οι διχογνωμίες είναι πολλές και η δευτερεύουσα βιβλιογραφία εκτενέστατη. Άξιοσημείωτη είναι η ενδελεχής ανάλυση της Saskia Sassen η οποία έχει δείξει πως η απορριψη των κρατικών δομών συνιστά όρο λειτουργίας του υπερεθνικού κεφαλαίου μόνον όταν συμπεριέχεται με την ενίσχυση των μηχανισμών ελέγχου και πειθαρχίας του κράτους. Για την ιδιότητα αυτή «διαλεκτική» βλέπε Saskia Sassen, «Embedding the Global in the National», στο Smith, David, Dorothy Solinger and Steven Topik (επιμ.), *States and Sovereignty in the Global Economy*, Routledge, Λονδίνο, 1999. Επίσης: Saskia Sassen, «Servicing the Global Economy: Reconfigured States and Private Agents», στο *Globalization and the Asia-Pacific*, Kris Olds, Peter Dicken κ.α. (επιμ.), Routledge, Λονδίνο, 1999.

5. Ήδη από τη δεκαετία του 1970 ο Χάμπερμας θεωρεί ότι «η τεχνολογία και η επιστήμη ως οι κατεξοχήν παραγωγικές δυνάμεις καθιστούν τη μαρξική θεωρία της αξίας απαρχαιωμένη» (*Towards a Rational Society*, σ. 104).

Πηγή της αξίας δεν είναι πλέον η ανθρώπινη εργασία αλλά «η υλοποιημένη στην παραγωγική διαδικασία επιστήμη». Η τεχνολογία επιφέρει αύξηση τόσο των κερδών όσο και των μισθών.

6. Τ. Νέγκρι, *Εργασία των Διονύσιων*, Ελευθεριακή κοινότητα, Αθήνα, 2001.

7. Δανειζομαι τον όρο από τον Χ. Ναξάκη. Βλ. Χάρης Ναξάκης, *Οι βιομηχανίες της γνώσης και της πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1995, σ. 107.

8. *Empire*, σ. 384.

9. Ο.π., σ. 212.

10. Ο.π., σ. 289-90.

11. Ο.π., σ. 292.

12. Ο.π., σ. 294-97.

13. Ο.π., σ. 297.

14. Ο.π., σ. 297. Για το ζήτημα αυτών των «παγκοσμιοποιημένων» πόλεων-ελέγχου, βλέπε τις ενδιαφέρουσες μελέτες της Saskia Sassen, *Globalization and its Discontents*, The New York Press, Νέα Υόρκη, 1998. Επίσης: Saskia Sassen, *Losing Control? Sovereignty in an age of Globalization*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1996.

15. *Empire*, σ. 209.

16. Σε αυτό ακριβώς το σημείο δομείται η κριτική του Φουκώ στον ουμανισμό της νεωτερικότητας, ο οποίος αντιμετωπίζεται ως ένα νέο σύστημα κυριαρχίας. Η ιστορική μελέτη των μεταρρυθμίσεων του ευρωπαϊκού ποινικού συστήματος κατά τον 18ο αιώνα, βασικό αίτημα των οποίων ήταν η κατάργηση των βασανιστηρίων και της σωματικής βίας και ως εκ τούτου μια πιο ανθρώπινη μεταχείριση των κρατουμένων, ούτε αντανάκλα τα διαφωτιστικά ιδεώδη ούτε αποσκοπεί στην πραγμάτωσή τους. Στο έργο του *Πειθαρχία και Τιμωρία*, ο Φουκώ υποστηρίζει ότι σκοπός των μεταρρυθμίσεων δεν είναι να τιμωρούν λιγότερο αλλά καλύτερα. Και αυτό επιτυγχάνεται με την αξιοποίηση νέων επιστημονικών τεχνικών ελέγχου και επιτήρησης που εφαρμόζονται στα σχολεία, τα νοσοκομεία και τις φυλακές. Μία από αυτές είναι το «βλέμμα» (le regard). Αν και δεν αναφέρεται ποτέ το όνομα του Σαρτρ, ωστόσο είναι φανερό η επίδραση που ασκεί στην ανάλυση του Φουκώ, εφόσον είναι ο πρώτος που περιγράφει, στο έργο του *Το Είναι και το Μηδέν*, την αλλοτριωτική διάσταση του βλέμματος ως μέσου κατεξουσιασμού του «Άλλου». Ο Φουκώ συζητά το «βλέμμα» ως τεχνική πειθαρχησης, όταν αναφέρεται στο *Πανοπτικό* του Μπένθαμ. Το τελευταίο σινησιτά ένα σύστημα επιτήρησης κατά το οποίο ο φύλακας ή ο επιστήμονας μπορεί να δει τον έγκλειστο αλλά όχι το αντίθετο. Επομένως, εφόσον ο έγκλειστος δεν μπορεί να γνωρίζει πότε επιτηρείται, εσωτερικεύει το «βλέμμα» και κατ' ουσίαν επιτηρεί τον εαυτό του. (Βλ. M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage, Νέα Υόρκη, 1979, σ. 202-3). Μεταφερόμενη στο πεδίο του κοινωνικού και του πολιτικού η παραπάνω σύλληψη αυτομάτως αίρει την αντίληψη περί ενιαίου και διακριτού κέντρου εξουσίας. Η αντίληψη περί εσωτερεύσεως του ελέγχου συνεπάγεται ότι η εξουσία διαχέεται παντού και, επομένως, δεν έχει ορισμένο κέντρο.

17. *Empire*, σ. 23.

18. Ο.π., σ. 387.

19. M. Foucault, *The History of Sexuality*, τόμος Α, Robert Hurley (μετάφραση), Vintage, Νέα Υόρκη, 1980), σ. 141.

20. *Empire*, σ. 354. Για την επανεμφάνιση της οντολογίας από τους Νέγκρι και Χαφντ βλέπε επίσης Jason Read, «The Hidden Abode of Biopolitical Production», *Rethinking Marxism*, τόμος 13, τ. 3-4, 2001, σ. 28.

21. *Empire*, σ. 362.

22. Η θεωρία της αξίας προσιδιάζει κυρίως στη χειρωνακτική εργασία εφόσον προϋποθέτει ότι η εργασία είναι μετρήσιμη ακριβώς γιατί είναι απλή, ομοιογενής και συνεχής.

23. Βλ. M. Castells, *Ο μετασχηματισμός της εργασίας και της απασχόλησης: δικτυακοί εργάτες, άνεργοι και ελαστικοί*, Δέσχη των κατασκόπων του 21ου αιώνα, Αθήνα, 2003, σ. 41.

24. Castells, σ. 23.

25. *Μίνιμα μοράλια*, σ. 242.

26. *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, σ. 108.

27. Βλ. J. Habermas, *Towards a Rational Society*, Heinemann, Λονδίνο, 1971.

28. K. Marx, *Capital*, τόμος 1, Λονδίνο, 1976, σ. 125-26.

29. Ο.π., σ. 129.

30. Ο.π., σ. 137.

31. Ο.π., σ. 261-270.

32. Ο Μαξ διακρίνει ανάμεσα στον αναγκαίο χρόνο εργασίας, τον χρόνο κατά τον οποίο οι εργαζόμενοι παράγουν την αξία που είναι απαραίτητη για τη δική τους αναπαραγωγή, και τον πλεονάζοντα χρόνο εργασίας, στον οποίο οι εργαζόμενοι παράγουν επιπλέον αξία, δηλαδή υπεραξία (ό.π., σ. 325). Το άθροισμα του «αναγκαίου»

και του «πλεονάζοντος» χρόνου εργασίας ισούται με την εργατική μέρα (ό.π., σ. 339). Επομένως η υπεραξία δημιουργείται όταν οι εργαζόμενοι εργάζονται για περισσότερο χρόνο απ' αυτόν που απαιτείται για την παραγωγή της αξίας της εργατικής τους δύναμης, όταν με άλλα λόγια η αξία της εργατικής τους δύναμης είναι μικρότερη από την αξία που αυτή η ίδια η εργατική δύναμη παράγει κατά την παραγωγική διαδικασία (ό.π., σ. 300-302).

33. G. Deleuze και F. Guattari, *A thousand plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. B. Massumi (μετάφραση), University of Minnesota, Minneapolis, 1987.

34. Αυτό επιχειρούν –inter alia– οι E. Laclau και C. Mouffe, ιδιαίτερα στο έργο τους *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο, 2001. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει ωστόσο το εν λόγω κείμενο είναι το «διά ταύτα» της κριτικής ανασυγκρότησης του μαρξισμού και των μαρξισμών. Η καθ' όλα δικαιολογημένη κριτική και ρήξη με οντολογικών και ανθρωπολογικών τύπων θεμελιώσεις τον επαναστατικό υποκειμένου που πάντα συμπορεύονται με μια φιλοσοφία της ιστορίας, αφού καθιστούν αναπόδοτο τον κοινωνικό μετασχηματισμό, απολήγει σε μια άνευ όρων αποδοχή κατακερματισμένων κοινωνικών κινημάτων που διατυπώνουν κατά βάση αιτήματα «ταυτότητας» και ως εκ τούτου δεν μπορούν ν' αποτελέσουν ενιαίο πολιτικό υποκείμενο με αίτημα και στρατηγική τον μετασχηματισμό της κοινωνίας.

35. K. Marx, *Capital*, τόμος 1, σ. 1034 κ.ε.

36. Ό.π., σ. 425.

37. Ό.π., σ. 548.

38. *Empire*, σ. 361.

39. Ό.π., σ. 253.

40. Zygmund Baumann, *Globalization*, Columbia University Press, New York, 1998.

41. Η αντίληψη αυτή εγγράφεται καθαρά στο άρθρο του Mario Tronti «The Strategy of Refusal», στο *Working Class Autonomy and the crisis: Italian Marxist texts of the theory and practice of a class movement, 1964-79*, 7-21. Red Notes/CSE, Λονδίνο.

42. Slavoj Zizek, «Have Michael Hardt and Antonio Negri Rewritten the *Communist Manifesto* for the Twenty-First Century?», στο *Rethinking Marxism*, τόμος 13, τ. 3/4 (Fall/Winter 2001).

43. Ό.π., σ. 195.

44. Slavoj Zizek, *Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917 V.I. Lenin*. Επιμέλεια, εισαγωγή και επίμετρο S. Zizek, σ. 271.

45. Ό.π., σ. 195.

46. Ό.π., σ. 198.

47. Ό.π., σ. 5.

48. Ό.π., σ. 300.

49. Παρατίθεται στο βιβλίο του Zizek, ό.π., σ. 168.

50. J. Habermas, «Warum braucht Europa eine Verfassung», *Die Zeit*, 29 Ιουνίου 2001. Ένθετο, σ. 7.

51. *Revolution at the Gates*, σ. 236.

52. Ό.π., σ. 272. (ελεύθερη απόδοση Φ.Β.).

